

## Қазақ хандығы (1468 – 1824 жж)

### Қазақ хандығының құрылуы мен қоғамдық құрылысы

**Қазақ хандығы**, хронологиясы 1465-1824ж аралығы. Астаналары әр түрлі уақытта – **Созақ, Сығанақ, Сарайшық, Түркістан** және **Ташкент** қалалары болды.

Қазақ хандығының құрылуы саяси жағынан шашыраңқы – **қазақ** рулары мен тайпаларының бірігуіне әсер етті. Мемлекеттің негізін қалаған – **Керей** мен **Жәнібек** хандар. Олар **Мұхаммед Хайдар Дулатидың «Тарихи Рашиди»** еңбегі бойынша, 1465-1466 жылдары үнемі соғысып жүрген **Әбілқайыр** ханнан бөлініп, қазақ хандығын **Шу** мен **Талас** өзендері арасындағы **Қозыбасы** деген жерде құрды.

Сол уақытта “**қазақ**” атауы біржола этникалық сипатқа ие болды. Алғашқы кезде “қазақ” атауының орнына “**алаш**” сөзі кеңінен қолданылған болатын.

Жалпы “қазақ” сөзі әр жерде әртүрлі мағынада кездеседі. Мысалы – «**араб-қыпшақ**» сөздігінде – **еркін, кезбе** деген мағынаға ие болса, Ежелгі Сібір тайпаларының тілдерінде – **мықты, берік, алып** деген мағына білдіреді.

Қазақ халқының этникалық жағынан қалыптасуында **Ақ Орда** тайпалары басты рөл атқарды. **Алаша хан** – аңызына сүйенетін болсақ: Кіші жүз – **Алшыннан**, Орта жүз – **Болаттан**, Ұлы жүз – **Үйсіннен** тараған. Әрбір жүздің өз ұраны болды: Кіші жүздікі – **Алдияр**, Орта жүздікі – **Ақжол**, Ұлы жүздікі – **Бақтияр**.

#### Қоғамдық құрылысына тоқтайық.

Қазақ халқының құрамына енген ру-тайпалар – **Таңбалы-Нұра** жартасына өздерінің ең-таңбаларын салып кеткен. Ал рулардың таңбалары салынған таңбалы тас – Маңғыстаудағы **Қараман ата** мешітінің маңайынан табылды.

Қазақ хандығының құрылуы қарсаңында:

**Наймандар** – Ұлытаудан Есілге дейінгі жерлерде

**Қоңыраттар** – Түркістан мен Қаратау арасында

**Үйсіндер** – Жетісуда

**Керейлер** – Тарбағатай, Ертіс, Зайсан, Обь және Тобыл маңында

**Жалайырлар** – Қаратау, Сырдария бойы мен Жетісуда

**Дулаттар** – Іле, Шу, Талас өзендерінің бойында мекендеді.

Қазақ қоғамында хан тағына тек Шыңғысханның ұрпақтары – **Ақсүйек-төрелер** үміт еткен. Яғни төрелерден шыққан бірнеше сұлтан, хан тағына таласты. Олардың ішіндегі ең лайықтысын қазақ руларының – **ақсақалдары, батырлары, билері** сайлап таңдаған. Оны біз – **дала демократиясы** деп атаймыз.

Хан сайлау кезінде – **Ханталапай, Тәбәрік** секілді дәстүрлер болды. **Ханталапай** – дегеніміз жаңа сайланған ханның мал мүлкін бөліп алу. Ол ханның байлығы мүлікте емес, ханның байлығы – халықта деген ырымды білдірген. **Тәбәрік** – дегеніміз, ханды көтерген киізді бөліп алу.

Ханды қорғап, онымен бірге жорыққа шыққан жасақты – **төлеңгіт** деп атаған. Жасақтарды ханнан бөлек батырлар мен билерден басқарған.

Қазақ хандығының әкімшілік басқару жүйесі 6 буынды болды. Олар:

**Ауыл** – басшысы ауылнай

**Ата-аймақ** – басшысы ақсақал

**Ру** – басшысы рубасы

**Ұлыс** – басшысы сұлтан

**Жүз** – басшысы ордаби

**Хандық** – басшысы хан

Кейін 18 ғасырда, әрбір жүз бөлек хандықтарға бөлініп, өз хандарын сайлай бастады.

Қазақ қоғамында **үш жүз** қалыптасқан. Деректер бойынша, жүзге бөліну себебі – **өз жерін қорғау**. Көптеген мәселелерді, үш жүз бірігіп – **құрылтайда** шешкен. Әрбір жүздің құрамында ру тайпалар болды, мысалы:

**Орта жүздің құрамындағы тайпалар** – **арғын, керей, найман, уақ, қоңырат, қыпшақ**.

**Ұлы жүздің құрамындағы тайпалар** – **жалайыр, дулат, албан, суан, сарыүйсін, сіргелі, ысты, ошақты, қаңлы**.

**Кіші жүздің құрамындағы тайпалар** – **6 ата Әлімұлы, 12 ата Байұлы, Жетіру**.

Қазақтарда жүзге кірмейтін руларда бар. Олар – Шыңғысханның ұрпақтары болып есептелетін – **төре руы** және Қазақстан жеріне ислам дінін таратып келген – **қожалар**.

Қазақ хандығының әлеуметтік құрылымы **феодалдық** қатынастарға негізделген. Хандық биліктің ең жоғарғы өкілдері – **хан, сұлтандар, оғландар** болған. Хан кеңесінің құрамы – **хан туыстарынан, ұлысбектерден, әмірлер мен бек, билерден тұрған. Билер**



Quantum Group

хандықтың ішкі өмірі мен сыртқы саяси өмірінің аса маңызды мәселелерін талқылаған. Ханның кеңесшісі – **уәзірлер** болды. Хандық өкіметтің ең жоғарғы жиыны – **құрылтай**.

Хан мұрагерінің тәрбиешісін – **атабек** және **көкілташ** деп атаған. Жастайынан сайланған хандарға ақыл беретін кеңесшінің лауазымы – **наиб** болды. Ханның аңшылық ісін басқаратындар – **миришкар** деп аталған. Жиын-той, мерекелерде тәртіп, салт-дәстүрді қадағалап отырғандарды – **жасауылдар** деп атады.

#### Салық түрлері:

**Тағар** – Өскерді азық-түлікпен қамтамасыз ету үшін жиналатын салық

**Құшыр** – Жан басына және мал басына салынатын салық. Мал өсірушілерден жиналатын болған. Салықтың бұл түрі монғол шапқыншылығынан кейін пайда болған.

**Қалан** – Жер көлеміне байланысты салынған салық.

**Зекет** – Мал салығы

**Харадж, баж** – Отырықшы егінші аймақтардан алынған салық.

Салықты жинайтын адамдарды – **даругалар** деп атады.

#### Жазба деректерге қарағанда, жер иеленудің бірнеше түрі болған:

**Мемлекеттік жер** – тікелей хандардың қарамағындағы жерлер

**Інжулік жерлер** – Шыңғыс тұқымдарының жасау ретінде алған жерлері

**Вакфтық жерлер** – дін иелерінің жерлері

**Шаруалардың мүліктік жерлері** – отырықшылық аудандардағы жерлер

**Сойырғал, иқта** – әскери немесе мемлекеттік басқару ісінде ханға адал қызмет істегендерге берілген жерлер.

### Сұрақ – жауап

#### (Қазақ халқының қалыптасуы)

1. Антрополог ғалым О.Смағұловтың пікірі бойынша келбеттері андрондықтарға ұқсас тайпалар: **Сақ, сармат, үйсін**
2. Антрополог ғалым О.Смағұловтың пікірі бойынша сақ, сармат, үйсін тайпаларының келбеттері осы тайпаға ұқсас: **Андрондықтарға**
3. Монголоидтық белгілер тереңдей түсті: **VI-IX ғғ**
4. Қазақ халқының этникалық жағынан қалыптасуында басты рөл атқарған: **Ақ Орда тайпалары**
5. Алғашқы кезде «қазақ» атауының орнына қолданылған сөз: **Алаш**
6. IX-X ғасырлар аралығында алғаш рет айтылған қазақ халқының ұраны: **Алаш**
7. «Алаш аңызында» айтылатын үш жүздің негізін қалағандар: **Үйсін, Болат, Алшын**
8. «Алаша хан» аңызы бойынша: **Ұлы жүз Үйсіннен, Орта жүз Болаттан Кіші жүз Алшыннан тараған**
9. Ұлы жүздің ұраны: **«Бактияр»**, Орта жүздің ұраны: **«Ақжол»**, Кіші жүздің ұраны: **«Алдияр»**
10. «Алаш» сөзін жиі кездестіретін қазақ халқының аңызы: **Алаша хан»**
11. XV ғасырда қыпшақ, қаңлы, арғын, қоңырат, дулат т.б. қазақ рулары мен тайпаларының өкілдері өмір сүрген жер: **Түркістан аймағы.**
12. Қазақ халқының құрамына енген ру-тайпалар өздерінің сн-таңбаларын салған жартас: **Таңбалы Нұра**
13. Қазақ халқының құрамына енген рулардың таңбалары салынған таңбалы тас табылған мешіт: **Қараман ата**
14. Қазақ хандығының құрылуы қарсаңында наймандар мекендеді: **Ұлытаудан Есілге дейін жерлерде**
15. Қазақ хандығының құрылуы қарсаңындағы қоңыраттар мекендеген өңір: **Түркістан мен Қаратау**
16. XV ғ. Түркістан мен Қаратау аралығында мекендеді: **Қоңыраттар**
17. Қазақ хандығының құрылуы қарсаңында үйсіндер мекендеді: **Жетісуда**
18. Қазақ хандығының құрылуы қарсаңында Тарбағатай, Жетісу, Ертіс бойы, Зайсан көлі маңын мекендеген тайпа: **Керейлер**
19. XV ғасырда Тарбағатай, Ертіс, Зайсан, Обь және Тобыл маңын мекендеген тайпа: **Керейлер**
20. Қазақ хандығының құрылуы қарсаңында жалайырлар мекендеген өңір: **Қаратау, Сырдария бойы мен Жетісу**
21. XV ғ. Іле, Шу, Талас өзендерінің бойын мекендеді: **дулаттар**
22. Қазақстанда антропологиялық процестердің жаңа өзгеріске ұшырау себебі: **Монғолдардың жаулап алуы**
23. Монғол шапқыншылығы Қазақ жеріндегі халық болып қалыптасу үрдісін кешеуілдетті шамамен: **150-200 жылға**
24. XIII ғасырға дейін «қазақ» атауының қолданып келген мағынасы: **Еркін адамдар**
25. XIII ғасырдың басында жасалған мәмлүктік Египет мемлекетінің сөздігінің атауы: **Араб-қыпшақ**
26. XIII ғасырдың басында жасалған мәмлүктік Египет мемлекетінің «араб-қыпшақ» сөздігінде «қазақ» сөзіне берілген түсіндірме: **Еркін, кезбе**
27. «Қазақ» сөзіне «еркін», «кезбе» деген түсіндірме берілген жазба: **«Араб-қыпшақ» сөздігі**
28. Ежелгі Сібір тайпалары тілдерінде «қазақ» сөзінің мағынасы: **мықты, берік, алып**
29. «Қазақ» сөзі этникалық мағынаға ие бола бастаған уақыт: **XIV ғасырдан бастап**
30. «Қазақ» атауы біржола этникалық сипатқа ие болған кезең: **XV ғасырдың екінші жартысы**



Quantum Group

31. Қазақ жеріндегі ру-тайпалардың XV ғасырдың басындағы басқа хандықтарға ауа көшуінің басты мақсаттары: **Ру-тайпалармен бірігу, тыныштықта өмір сүру үшін**
32. XV ғасырда қалыптасқан саяси-тарихи жағдайлар қазақ халқының ... әсер етті: **Ұлттық мемлекет болып құрылуына**
33. Саяси жағынан шашыраңқы этникалық туыстас топтардың басы қосылып қазақ рулары мен тайпаларының бірігуіне қандай оқиға әсер етті: **Қазақ хандығының құрылуы**
34. XV ғ. II жартысында қазақ жерінде орын алған саяси үдерістің нәтижесі: **Қазақ хандығының құрылуы**
35. XV ғ. Қазақстандағы этносаяси қауымдастықты өз төңірегіне шоғырландырғандар: **Керей мен Жәнібек**
36. Қазақ хандығының құрылуы мен нығаюы мына жағдайды тоқтатты: **Ішкі феодалдық қырқыстар мен талас тартыстарды**
37. Қазақ сұлтандары хижраның 870 жылдары (1465-1466) билей бастады» деген мәлімет келтірілген тарихи шығарма: **Мұхаммед Хайдар Дулати «Та'рих-и-Рашиди»**
38. Қазақ хандығының алғашқы құрылған жері Шу мен Қозыбасы болған: **Дулатидің жазуында**

### **(Қазақ хандығының қоғамдық құрылысы)**

1. Қазақ қоғамында хан тағынан үміт еткендер: **Шыңғыс ханның ұрпақтары**
2. Хан сайлаудың басты шарты: **Шыңғыстың ұрпағы болуы**
3. Хан тағына сайлануға құқылы Шыңғыс ұрпақтары: **Төре**
4. Хандар сайланды: **Ақсүйектерден**
5. XVI- XVII ғасырларда Қазақ ханын сайлауға қатысты: **рудың атақты шонжарлары**
6. Қазақтың ханын сайлауға барлық рудан қатысты: **Атақты, сыйлы шонжарлары**
7. XVI- XVII ғасырларда Қазақ хандығы халқының құрамындағы негізгі топ: **Ақсүйектер**
8. Ханды қорғап, онымен бірге жорыққа шыққан хан жасағы: **Төлеңгіт**
9. Ханның қажетті жағдайда жинаған халық жасағын басқарды: **ханның өзі, батырлар мен билер**
10. XVI- XVII ғасырларда Қазақ қоғамының мал өсірумен айналысқан көшпелі малшылар бөлігін атады: **шаруа**
11. «Ханталапай» сөзі нені білдіреді: **Ханды сайлағанда малын бөліп алуд**
12. Хан сайлау дәстүріндегі «тәбәрік» сөзінің мағынасы: **Ханды көтерген киізді бөліп алу**
13. Қазақ қоғамында ұрыс басталар алдындағы батырлардың әскери әдет-ғұрыптары: **Жекпе-жек**
14. Қазақ халқының ең бірінші қоғамдық басқару жүйесі: **ауылдық басқару**
15. Ауылды басқаратын адам: **ауылнай**
16. Қазақ хандығының басқару жүйесіндегі жеті атаға дейінгі бірнеше ауылдан құралған құрылым: **Ата-аймақ**
17. Қазақ қоғамында ата-аймақты басқаратын адам: **ақсақал**
18. Он немесе он бес аймақтан құралған басқару жүйесі: **Рулық басқару**
19. Руды басқаратын адам: **ру биі немесе рубасы**
20. Қазақ хандығының бірнеше рудан құралған басқару құрылымы: **Ұлыс**
21. Қазақ хандығындағы ұлыстың билеушісі: **сұлтан**
22. Қазақ хандығының әкімшілік басқару жүйесінде әрбір жүздің басында тұрғандар: **Билер**
23. Хандықтың ішкі өмірі мен сыртқы саяси өмірінің аса маңызды мәселелерін шешетін адам: **Билер**
24. Әділдігі әрі тапқыр шешендігімен төрелік айту беделіне ие болған адам: **Би**
25. Қазақ хандығында тақ мұрагері: **Сұлтандар**
26. Қазақ қоғамында XVIII ғасырға дейін жүздерді басқарған билерді атады: **ордаби**
27. Бүкіл қазақ ұлтының бас қосқан кеңесі аталды: **Құрылтай**
28. Ұлы жүз құрамына кірген рулар: **албан, суан, дулат, жалайыр, сіргелі, сарыүйсін, ысты, ошақты, қаңлы**
29. Орта жүз құрамына кірген рулар: **арғын, найман, уақ, керей, қыпшақ қоңырат**
30. Кіші жүз құрамына кірген рулар: **12 ата Байұлы, Жетіру, 6 ата Әлімұлы**
31. Этносаяси қауымдастық дегеніміз: **белгілі бір тарихи аймақта құрылған хандықтың тұрғындары**
32. Қазақ хандығы таптық негізгі екі топ. Олар: Феодалдар мен қарапайым халық **белгілі бір тарихи аймақта құрылған хандықтың тұрғындары**
33. Қазақ мемлекеті құрылғаннан кейінгі кезде қазақ халқының жүзге бөліну себебі: **Өз жерін қорғау үшін**
34. XV- XVI ғғ. тайпалар одағы негізінде қалыптасқан басқару құрылымы: **Қазақ жүздері**
35. Ақ Орда, Әбілқайыр хандығында, Моғолстанда билікте болған әулет: **Шыңғыс әулеті**
36. Ақ Орда, Әбілқайыр хандығы, Моғолстанда түрік тайпаларының басшыларының атауы: **Әмір**
37. Моғолстанда түрік тайпаларының басшылары аталды: **Әмір**
38. Моғолстанда мемлекеттік ішкі тәртіпті қадағалап, хан бұйрығының мүлтіксіз орындалуын бақылап отырды: **Мәжіліс**
39. Ноғай Ордасында түрік тайпаларының басшыларына берілген лауазым: **мырза**
40. Ноғай Ордасында әкімшілік билік қолында болды: **бидің**
41. Ақ Ордадағы, Моғолстандағы хандық өкіметте әскери қызметкерлерге берілген атау: **«Бек»**
42. Түрік әулетінен шыққан әкімдерді атады: **мәлік**
43. Хан жанында үлкен өкілеттігі бар лауазымды тұлғалар: **атабек, көкілташ**



Quantum Group

44. Хан жанында үлкен өкілеттігі бар лауазым иесі атабек атқарған қызмет: **мұрагер тәрбиешісі**
45. Хан жанында үлкен өкілеттігі бар лауазым иесі көкілташ атқарған қызмет: **хан баласының тәрбиешісі**
46. Дін иелеріне берілген жерлер: **вақфтық жерлер**
47. Орта ғасырлардағы вақфтық деп аталған жерлер: **Дін иелерінікі**
48. Ханға адал қызмет істегендерге берілетін жер: **Иқта, сойырғал**
49. Шыңғыс тұқымдарының жасау ретінде алған жерлері аталды: **Інжу**
50. Әскерлерді азық-түлікпен қамтамасыз ету үшін жиналатын салық: **тағар**
51. Әбілқайыр хандығындағы тағар салығы: **әскерлерді азық-түлікпен қамтамасыз ету үшін жиналатын салық**
52. Мал өсірушілерден жиналатын салық: **Құшыр**
53. Орта ғасырларда жиналған мал салығы: **зекет**
54. Мұсылмандардан сауда мен жылжымайтын мүлік үшін алынатын заттай салық: **Зекет**
55. Монғолдар билігі орнаған жерлерде егіншілерге салынатын салық: **Қалан**
56. Қалан салығының мағынасы: **Жер көлеміне байланысты егіншілерге салынатын салық**
57. Үшір салығының мағынасы: **еңбекке жарамды адамдар табысынан алынатын салық**
58. Отырықшы егіншілерден жиналатын салық: **Харадж, баж**
59. Жиын-тойларда тәртіпті, салт-дәстүрді қадағалап отыратындар: **Жасауылдар**
60. Қазақстанда шығу тегі араб саналатын ақсүйектер: **Қожалар**